

LECTIO PRAECURSORIA

ANDREAS GRANBERG

Fria forskare i kontrovers*

Midsommaren 1978 var Hugo Berg ute och letade malm i Vöråskogarna. Historien förtäljer dock inte huruvida Berg faktiskt hittade någon malm, då detta har hamnat i skymundan för en betydligt mer avsevärd upptäckt. Under sin skogs promenad stötte Berg nämligen på något som visade sig vara en runinskrift på en bergsvägg. Detta fynd följdes genast upp med ett reportage i *Vasa-bladet* där han gavs möjlighet att presentera sin upptäckt. För att det var runor rådde det ingen tvekan om.

Frågan om när runorna hade ristats förblev outredd och tillika föremål för en lång och utdragen debatt, som till största delen kom att utspela sig i de svenskspråkiga dagstidningarna i Österbotten. Fyndet var minst sagt sensationellt, inte minst eftersom förekomsten av runor vanligtvis daterades till vikingatiden (cirka 800–1025 e.Kr.), en period då Österbotten enligt den vedertagna historieskrivningen hade saknat fast bosättning.

Kontinuitetsproblematiken

Länge sågs forntiden, som arkeologerna Tapani Tuovinen och Karin Viklund uttryckt det, som en tom väntsal som plötsligt fylldes med folk för att sedan tömmas och ge plats för nya inkommande män-

* Andreas Granbergs doktorsavhandling i nordisk historia framlades till offentlig granskning vid Fakulteten för humaniora, psykologi och teologi vid Åbo Akademi den 14 oktober 2022. Avhandlingen heter *Bosättningsfrågan som en del av Österbottens äldre historia. Kunskaps-cirkulation och fria forskare i kontrovers, 1978–2005*. Opponent var professor Jan Löfström, Åbo universitet och kustos var docent, äldre universitetslektor Ann-Catrin Östman, Åbo Akademi. Avhandlingen kan läsas i Åbo Akademis publikationsarkiv Doria, <https://www.doria.fi/handle/10024/185892?locale=sv>

niskor – oftast med en ny kultur och ett nytt språk.¹ Frågan om den finskspråkiga och svenskspråkiga befolkningens ursprung i Finland har utgjort en stor tvistefråga under stora delar av 1800- och 1900-talen. Det har funnits olika tolkningar och förklaringar eftersom arkeologin har varit långt ifrån ensam om att intressera sig för denna problematik.

Tuoviniens och Viklunds tes är mer känd som kolonisationsteorin. Denna myntades av arkeologen Alfred Hackman vid 1900-talets början och gav snabbt upphov till en debatt om huruvida det var de svenskspråkiga eller finskspråkiga som hade kommit först till det område vi i dag känner som Finland. Samerna lämnades i stort sett helt utanför diskussionen. Denna fråga eskalerade sedan i samband med språkstriderna för att mer eller mindre dö ut under 1940-talet, då det var dags att gräva ner stridsyxan. Däremot kvarstod problematiken. Någon lösning hade man ju aldrig kommit fram till. Det var snarare en tyst överenskommelse att inte ta upp frågan, åtminstone inte i samma mening som man yttrade sig om språk och folk.

Samtidigt förde 1950-talet med sig en ny vurm för det förflutna, då framför allt regionernas historia, och flera landskap började ge ut egna historiker. Arkeologen Mirja Miettinen har hävdats att en ökad upplevelse av rotlöshet var en av orsakerna bakom det nyväckta intresset för det förflutna, i och med att det gamla jordbrukssamhället vid den här tiden började brytas upp och allt fler började söka sig bort i jakten på arbete. Det finskspråkiga Österbotten var tidigt ute och fick en egen landskapshistorik 1951, i vilken arkeologen Carl Fredrik Meinander presenterade områdets forntid. Någon större brytning med tidigare tolkningar var det inte tal om, men här slogs det fast att Österbotten hade saknat fast bosättning under vikingatiden.² Samma text återkommer sedan mer eller mindre ordagrant i *Svenska Österbottens historia I*, som publicerades 1977.

Något hade ändå hänt på de här knappa trettio åren mellan utgivningen av landskapets finskspråkiga och svenskspråkiga historik. För

-
1. Karin Viklund, 'Vad säger ett tomrum om nationalitet? Österbottens järnåldersbygd och kontinuitetsfrågorna', Ann-Marie Ivars & Lena Huldén (red.), *När kom svenskarna till Finland?* (Helsingfors 2002), s. 122; Tapani Tuovinen, 'The Finnish archipelago coast from AD 500 to 1550. A zone of interaction', *ISKOS* 19 (2011), s. 12.
  2. Carl Fredrik Meinander, 'Etelä-Pohjanmaan historia I', Carl Fredrik Meinander & Armas Luukko, *Etelä-Pohjanmaan historia I–II* (Helsinki 1950), s. 151.

trots att Österbotten fortfarande presenterades som ett öde landskap under vikingatiden, hade liknande väntsalar börjat fyllas upp på olika håll i det övriga Finland. Kolonisationsteorin hade till sist övergetts till förmån för den så kallade kontinuitetsteorin på en nationell nivå och det talades rent av om att de finskspråkiga finländarna kunde vara ett av Finlands ursprungsfolk, med en kontinuitet som sträckte sig ända tillbaka till stenåldern. På grund av detta började avsaknaden av en fast bosättning i Österbotten upplevas som problematisk, eftersom kustens svenskspråkiga befolkning helt plötsligt stod ensamma kvar som koloniserare.

Tomrum, diskontinuitet och avfolkning

I min doktorsavhandling *Bosättningsfrågan som en del av Österbottens äldre historia* undersöker jag denna problematik genom att granska det som i folkmun har blivit mer känt som tomrumsdebatten. Att det skulle vara fråga om ett tomrum härleddes från slutledningen att den folktomma perioden i Österbottens äldre historia skulle ha fört med sig ett avbrott i befolkningskontinuiteten.

Men vad är egentligen ett tomrum? Varken de forntidsintresserade österbottningarna eller de professionella forskarna var särskilt förtjusta i det här begreppet. Samtidigt är det lätt att se varför begreppet har fastnat och blivit så pass långlivat. I otaliga artiklar upprepades mantrat om tomrummet. Den finske språkforskaren Vesa Heikkinen använder sig av ordet *selviö* för att beskriva ett begrepp som uppstått utanför en akademisk kontext, men som sedan spridit sig för att bli en naturlig del av den vetenskapliga diskussionen.³ Tomrummet kan alltså mycket väl ses som ett *selviö* på samma sätt som *pakkoruotsi* i debatten om skolsvenskan i dag. Tomrummet fick helt enkelt ett eget liv och blev på många sätt symptomatiskt för bosättningsfrågan. Vem som först myntade tomrumsbegreppet må stå osagt, men klart är att det var Ralf Norrman, österbottnisk förkämpe och professor i engelska vid Tammerfors universitet, som gjorde det känt för en större allmänhet, mycket till de professionella arkeologernas förtret.

Kontinuitetsteorin och det så kallade tomrummet blev på många sätt också min inkörsport till det här ämnet. Därför tvekade jag länge

---

3. Vesa Heikkinen, *Täydellinen lause on mahdoton yhtiö. Merkitysesseitä* (Helsinki 2019), s. 163.

huruvida runinskriftionerna skulle tas med eller inte i själva avhandlingen. För även om det var klart att det var just debatter som jag ville studera stack runinskriftionerna ut, eftersom det råder olika meningar om huruvida fyndet i Vörå över huvud taget kan anses höra samman med bosättningsfrågan i Österbotten. Samtidigt utkristalliserades en viktig aspekt i just debatten kring runinskriftionerna som cementerade deras plats i min avhandling. Vörårunorna gav de forntidsintresserade österbottningarna hopp och var viktiga för att skapa ett större allmänt intresse kring landskapets forntid.

Intresset för forntiden i Österbotten har nämligen kommit och gått. Vi har Johan Reinhold Aspelin, Finlands första statsarkeolog, som redan under 1800-talets slut började intressera sig för fornlämningarna i Österbotten. Vi har vikingaromantiker såsom Hugo Ekhammar, som även om han inte var född i Österbotten ändå kom att få en anse- lig följeskara i landskapet. Därtill har vi lärda amatörer, såsom Jacob Tegengren. Samtliga av dessa har påverkat hur vi i dag ser på forntiden i Österbotten.

Det är lätt hänt att vilja se en kontinuitet i tankesätt från dessa aktörer till de aktörer som på 1970-talet började intressera sig för Österbottens forntid. Men även om jag inte helt ville bryta med det förflutna ville jag ge de aktörer som jag har studerat en möjlighet att stå på egna ben och inte automatiskt dra dessa över den ena eller den andra kammen. Dels ville jag visa på bredden av positioner i kontroversen, dels på att det också fanns stora skillnader i förhållningssätt inom de olika grupperingarna.

I denna strävan blev kunskapshistoria ett av de analytiska verktyg som jag kom att vända mig till. Det jag ser som styrkan med just kunskapshistoria är att målet inte är att finna ursprunget bakom en viss tanke eller idé, för vilken tanke har inte tänkts förut? Börjar vi nysta i detta vet knappast någon var vi slutligen hamnar. Inte heller har jag sett det som nödvändigt att kategorisera en viss syn som rätt eller fel, utan i likhet med historikern Johan Östling ser jag det som viktigare att klargöra varför en viss tanke dyker upp eller försvinner under en viss tid.⁴ Varför var det exempelvis just under 1970-talet som forntiden åter blev av intresse och lyftes fram av en allt större skara aktörer? Kunskaps-cirkulation och kunskapsaktörer blev således två för mig viktiga

---

4. Johan Östling, 'Vad är kunskapshistoria', *Historisk Tidskrift för Finland* 135 (2015:1), s. 111.

redskap. Dels ville jag se hur kunskapen om forntiden rörde sig mellan olika sfärer, såväl inom som utanför det vetenskapliga samhället, dels ville jag se vilka det var som engagerade sig i den här frågan.

Inledningsvis var det språkforskaren Lars Huldén och författaren Gösta Ågren som trädde fram i källmaterialet. Men i takt med att jag började läsa det som skrivits om inskriptionerna och bosättningsfrågan dök fler namn upp i mitt material. Jag minns att jag tänkte att jag var något stort på spåret när jag första gången stötte på Ralf Norrman. Han började snabbt utkristallisera sig som en viktig aktör, men då visste jag inte hur stor del av min avhandling som i slutändan skulle kretsa kring just honom. Jag måste erkänna att jag inte hade stött på Norrman tidigare, men alla måste vi börja någonstans.

Att det var just dessa aktörer som började intressera sig för runinskriftionerna var emellertid ingen slump. Runinskriftionerna kunde nästan inte ha hittats vid ett bättre tillfälle, något som vissa också påpekade i den debatt som uppstod efter fyndet. Under 1970-talet utspejade sig en större svenskösterbottnisk identitetsdebatt. År 1974 hade debattskriften *Hurrarna* getts ut. Bakom den här skriften stod den svenskösterbottniska hurrar-rörelsen som hade växt fram på 1970-talet och i vilken bland andra Gösta Ågren, Ralf Norrman, Anna-Lisa Sahlström, Birger Thölix, Bertel Nygård och Sven-Erik Klinkmann ingick. Flertalet av dessa kom dessutom som sagt att i en eller annan form engagera sig för Vörårunorna och bosättningsfrågan under de följande decennierna. Och här fanns nu med andra ord en text, som om den visade sig härstamma från vikingatiden en gång för alla skulle få ett slut på allt prat om att Finlands svenskspråkiga invånare var kolonister. Forntiden blev därmed en av slagpåsarna i denna identitetspolitiska debatt.

Hur är det med svenska Österbottens historia?

Men det var inte bara i Österbotten som liknande debatter fördes. På Åland hade landskapsarkeologen Matts Dreijer och historikern Jarl Gallén debatterat liknande frågor och i Sverige rasade diskussionen om Svearikets vagga. Likt bosättningsfrågan var detta en debatt med långa anor, men den hade fått ny fart efter den av redaktören Dag Stålsjö ledda programserien ”Svearikets vagga” på Sveriges Television, där amatörforskare från Västgötaskolan ställdes mot det vetenskapliga etablissemanget kring frågan om tolkningen av den tidiga statsforme-

ringen i Sverige. I synnerhet var det kritiken gentemot vetenskapen som ansågs förena Västgötaskolan och de fria forskarna i Österbotten, och som uppfattades som problematisk.

Frågan om hur jag skulle kunna greppa allt detta och göra det förståeligt både för mig själv och för en läsare av min avhandling kvarstod ändå länge. Kontroversbegreppet, så som det presenteras av filosofen och lingvisten Marcelo Dascal, blev på många sätt min räddning. Även om det är ett flertal debatter som ligger i fokus för min studie är de alla del av en större kontrovers i form av bosättningsfrågan. För oberoende om de ämnen som behandlades gällde runinskriptioner, pollenanalyser eller ortnamn rörde de alla bosättningsfrågan på ett eller annat sätt. Detta är talande för kontroverser, eftersom kontroverser har en tendens att sprida sig till andra ämnen och discipliner. Dessutom finns det sällan någon enkel lösning i sikte. Ett möjligt utfall för en kontrovers är något som Dascal kallar för en öppen stängning, det vill säga att själva debatten i sig fört frågan framåt. Men därför råder också alltid risken att kontroversen kan tas upp igen.⁵

Genom att kombinera historiebruk och kunskapshistoria har jag kunnat synliggöra orsakerna till att den här frågan kunde fortgå under en så pass lång period. Min studie kan därmed placeras in i ett redan väl etablerat forskningsfält om de nationella vetenskapernas framväxt och deras roll i skapandet av den tidiga nationen. Flertalet studier har dessutom tidigare betonat arkeologins betydelse för den tidiga nationsformeringen. Bland annat Derek Fewster har visat hur mytologiska föreställningar om Finlands förflutna har använts vid skapandet av en finsk identitet. Detta avspeglas också enligt Fewster i hembygdsrörelsernas verksamhet, medan arkeologen Evert Baudou skriver att hembygdsrörelserna främst har varit inriktade på en strävan efter självförståelse.⁶

Ingen av dessa två tolkningar är direkt falsifierbar, men i min studie har jag velat visa på den mängd syner som bosättningsfrågan gett upphov till. Därför valde jag också att arbeta med kunskap som begrepp

---

5. Marcelo Dascal, 'The study of controversies and the theory and history of science', *Science in Context* 11 (1998:2), s. 147–154.

6. Derek Fewster, 'Fornfolket i nutiden. Arkeologins politiska budskap', Derek Fewster (red.), *Folket. Studier i olika vetenskapers syn på begreppet folk* (Helsingfors 2000), s. 108; Evert Baudou, 'Nationell identitet i Finlands arkeologi och bebyggelsearkeologi i Österbotten', Karin Viklund & Kurt Gullberg (red.), *Från romartid till vikingatid* (Vasa 2002), s. 256.

utifrån en rätt generell betydelse. Jag har alltså inte försökt definiera en viss kunskapssyn närmare, eftersom vad som uppfattas som kunskap kan skilja sig så mycket från person till person. I stället är det specifikt kunskapens föränderlighet som jag har velat lägga fokus på, närmare bestämt på hur bosättningsfrågan har förståtts och tolkats av de olika aktörerna som har engagerat sig för problematiken och på vad som sker med kunskapen när den rör sig mellan olika sfärer.

Det har åtminstone blivit klart att detta sällan sker helt friktionsfritt. Sociologen Wiebke Keim skriver om tre faser i kunskaps-cirkulationen i form av mottagande, utbyte och omförhandling av metod och teori.⁷ Denna analysmodell har applicerad på min studie möjliggjort en omprövning av dynamiken mellan de olika aktörerna. Det har inte varit frågan om att jämföra aktörerna med varandra utan att visa på de olika svårigheter som kan uppstå när exempelvis aktörer utanför vetenskapen försöker nå fram till forskare inom olika discipliner. De kommer sällan på egen hand till den så kallade tredje fasen – det vill säga omförhandling av metod och teori – varför det blir nödvändigt att ta in utomstående expertis. Detta har belyst såväl gamla praktiker som det ansvar forskare har för sina teorier och resultat. Framför allt har min studie således visat på de problem som kan uppstå när någon utanför det vetenskapliga samhället, men också representanter från andra vetenskapliga discipliner, försöker närma sig ett ämne som ses som förbehållet en viss disciplin.

Det måste ändå sägas att även om vi forskare har blivit allt bättre på att granska tidigare tolkningar lever vissa föreställningar likväl kvar, om än inte alltid lika öppet. Samtidigt har vissa tolkningar visat sig vara svårare att göra upp med, särskilt sådana som kan kopplas till vår egen självförståelse eller identitet. Ett problem i detta sammanhang är en upplevd nödvändighet av att ta ställning för den ena eller den andra sidan. Sällan är det ändå som en fråga enbart har två sidor. I bosättningsfrågan som utgör fokus i min studie ställdes inte endast amatörer mot forskare – det fanns också skiljelinjer mellan forskare, samtidigt som det även fanns stora skillnader i hur den här frågan upplevdes av olika aktörer i Österbotten.

---

7. Wiebke Keim, 'Conceptualizing circulation of knowledge in the social sciences', Wiebke Keim, Çelic Erküment, Christian Ersche & Veronika Wöhler (eds.), *Global Knowledge in the Social Sciences* (Farnham 2014), s. 87–113.

Oberoende av om det har varit ett arkeologiskt intresse som har drivit kunskapssökandet, eller om bakgrunden har varit en strävan att kunna befästa en hemortsrätt allt längre bakåt i det förflutna, går det inte att avfärda hur viktig den här frågan har varit. Detta framkommer också vid en granskning av den mängd insändare som har skrivits om detta ämne, och som ger sken av ett ämne som folk har brunnit för och varit passionerade av samt har ansett det vara värt att lägga tid på. Det här säger jag som aldrig har författat en enda insändare i hela mitt liv.

Det har nog krävt en viss typ av person för att driva bosättningsfrågan. Utan dessa eldsjälar skulle jag inte ha haft någonting att skriva om, samtidigt som Österbotten skulle vara en bra mycket tråkigare plats.